

A TUDÁS ARISZTOKRATÁI. A FRANCIA AKADÉMIÁK TÖRTÉNETE 1789–1799

A francia forradalomra vonatkozó szakirodalomban jelentős mennyiségben találkozhatunk olyan véleményekkel, amelyek a forradalom és az ancien régime között teremtődött éles szakadék létrejöttét, a múlttal való radikális szakítás gondolatát erősítik. Vajon a tudományok területén, nevezetesen az akadémiák életében is ilyen hirtelen váltást jelöl korszakunk? Mennyiben folytatja a forradalom a régi rend hagyományait – építkezik az elért szellemi és társadalmi vívmányokra vagy eltörli az elmúlt korszak szellemi központjai által létrehozott eredményeket?

A királyi alapítású akadémiák

Az akadémiák már a forradalom előtt is jelentős szerepet töltek be a tudományos élet szervezésében Franciaországban. Ha definiálni akarjuk, egyértelműen nevezhetjük őket művészeti és tudományos társaságoknak, amelyek országszerte szellemi központokat és az elit gyülekezőhelyét jelentették. Megállapítható, hogy ezek a testületek alapvetően járultak hozzá a felvilágosodás eszméinek terjesztéséhez.¹

Az első az akadémiák sorában a Francia Akadémia volt (1635), amely egyszerre elégítette ki a francia nyelv fejlesztését szorgalmazó nyelvészek, költők igényeit, valamint az államét, amikor a nyelv fejlesztésével a kor követelényeihez igazította azt. A következő alapítások is ennek az érdekeknek a szolgálatában álltak. Így a Francia Festészeti és Szobrászati Akadémia 1648-ban, a Táncakadémia vagy a Zeneakadémia. Az 1660–70-es években sorra lehetünk tanúi a királyi példa követéseként az egyes művészeti és tudományos területek irányítására létrehozott akadémiai szervezetek megalakításának. Ennek az állam által gyakorolt ellenőrzésnek és irányításnak a tudományos életet érintő alapvető megnyilvánulása volt az 1666-ban alapított Académie des Sciences (Tudományos Akadémia) létrehozása.²

A minta országszerte elterjedt. Párizs példáját követve 1674 és 1715 között 12, 1760-ig 20 szervezet született meg. Ezek királyi pátenssel ellátott művészeti és tudományos akadémiák vagy anélkül működő irodalmi társaságok voltak, és nem nélkülözték a püspökök, a gazdag nemesi réteg és az intendánsok támogatását sem. Az anyagi finanszírozás a helyi municipalitás és a tartományok feladata volt. A társaságok a nagyobb vidéki városokban gyökereztek meg lefelől, főleg a húszezernél nagyobb lélekszámú települések bizonyultak fogadóképesnek, hiszen ezekben a városokban alakult ki igény a költészet, az irodalom, az ékesszólás gyakorlására. Ezekben a helyeken befogadásuk hamar megtörtént, de a tudományos társaságok segítséget nyújtottak például azoknak a városi ünnepeknek a megszervezéséhez is, amelyekhez a tudósok szakértelme nélkülözhetetlennek bizonyult.

Több szemszögből is módunkban áll megvizsgálni a működésüket. Ha a forradalom korszakában alkalmazott megközelítés alapján tesszük ezt meg, a tudóstársaságok társadalmi hasznosságát, a tudományos haladásban játszott szerepüket, a közjó érdekében kifejtett tevékenységüket kell nagyító alá vennünk.

A salut public érdekében kifejtett tevékenységükről a következő mondható el. A tudás terjesztését mindennél fontosabb feladatnak tekintve, bebizonyították a tudomány társadalmi hasznosságát, és azt, hogy képesek összeegyeztetni a helyi hagyományokat az új tudományos eredményekkel. Társadalmi feladataik közé tartozott egy iránymutató életfilozófia kialakítása, a tudomány, a társadalom haladását szívügyüknek tekintő polgárok összefogása, a tudás és kultúra kialakítása, asszimilálása és terjesztése. Miben mutatkozott meg ez gyakorlatilag? Nyilvános felolvasások, a kölcsönzés lehetővé tételével népszerűsítették az újságok, hirdetések, általános és szakkönyvek olvasását. Nagy szerepet játszottak ebben azok az akadémiai tagok, akik jelentős magángyűjteménnyel rendelkeztek, amelyet a köz javára is hajlandók voltak könyvtárak szabad használatba adásával biztosítani. Lyonban például a városi vezetés és a helyi akadémia hagyatékokból, adományokból és vásárlással beszerzett készlettel kívánta segíteni az olvasóközönség könyvhöz jutását. Rouenban a már fentebb említett módszerrel az akadémikusok saját könyvtárak közkinccsé tételével elégitették ki a kultúraéhséget. Dijon és Marseilles városa pedig bevezette a kölcsönzés gyakorlatát.³ Így vált általánossá az olvasás művészete, s ennek a folyamatnak köszönhetően terjedtek el az ország területén a felvilágosodás eszméi is. Megszülettek az első közgyűjtemények, amelyek műtárgy- és növényritkaságokat is bemutattak. A vidék fővárosaiban ezek a tudományos társaságok a társadalmi hierarchia csúcán elhelyezkedő vagy ahhoz felzárkózni igyekvők „szalonjaiként” is működtek. A vidék körülményei között is a tudomány és a hatalom találkozási pontjaként, a királyi hatalom kisugárzójaként és az új ismeretek terjesztőiként funkcionáltak.⁴

A 18. század második felétől a tudományos tevékenység visszaszorulását lehetett tapasztalni. A vidéki akadémiai hálózat elterjedésével és a testületek és tagok között rendszeressé váló levelezéssel kiszélesedtek a lehetőségek az új tudományos eredmények „áramoltatására”, megvitatására és a helyi elszigeteltség feloldására. A tudományok művelése és terjesztése divatos tevékenységgé emelkedett. Természetesen nem minden város alapított tudományos társaságot.⁵

Vizsgáljuk meg, milyen társadalmi összetétel jellemezte az akadémiaikat! Természetesen a tudománnyal foglalatoskodó társaságok többségében a nemesség képviselői jeleskedtek a legnagyobb számban. Ezt a statisztikai adatot azonban nem lenne helyes arra felhasználni, hogy átvéve a korszak akadémiaellenes véleményeit, a régi rendhez és a privilégiumokhoz való kötődést bizonyítsuk vele. Mérlegelnünk kell azt a tényt, hogy ebben a korszakban is a nemesség gyermekei voltak azok, akik a legnagyobb számban tudtak megfelelő tanulmányok után a tudományos életbe bekapcsolódni. De nem volt szó valamiféle korlátozásról, amely csak a nemesi réteg számára tette volna lehetővé a tudományos életbe való bekerülést. Az akadémiaik soraiban éppúgy találhatunk harmadik rendbeli orvosokat, jogászokat, pénzembereket, tanárokat, kis számban kereskedőket, manufaktúra-tulajdonosokat, mint az első és

második rend képviselőit. Megállapítható tehát, hogy az igen vegyes képet mutató társadalmi részvétel ellenére a korszak az új tanok megismerését nem tekintette a kiváltságos rendek privilégiumának, s az együttes célokért történő munka adott esetben fontosabbnak tűnt a féltett presztízis őrzésénél.

A haza tudós arisztokratái és az új rend ellentétei

A tudóstársaságok szempontjából a forradalom mindenképpen válságidőszakot jelentett, ha csak az általuk betöltött szerep átértékelésének, politikai vagy egyéni célokra való felhasználásának tendenciáját vizsgáljuk. Az elmúlni látszó korszak krízise a tudományt is kíméletlenül elérte, s az akadémiák által betöltött magasabb rendű feladatok elvégzésének eredményességét, sőt eszmei alapjait is kritika alá vonta. A rendi gyűlés összehívása az akadémiái tagok számára is korszaknyitányt jelölt. Már a forradalom legelső napjaiban vita indult a testületekről. Sokan fejtették ki véleményüket jövőbeni sorsukról: Le Gentil és Bossuet meg kívánta őrizni a társaságokat a királyi fennhatóság alatt, s ellenlábasaikat azzal vádolták meg, hogy politikai tribünné kívánják degradálni a tudomány szent mezejét. Laplace ellenben a nemzetgyűlés irányítása alatt látta volna szívesen, s a közvélemény is ellenségesen lépett fel az akadémiákkal szemben. Monge és Fourcroy – lelkes forradalmárokként – a mérsékelteket az arisztokrácia védelmezőinek vélték.

1793. augusztus 8-án a Nemzeti Konvent elrendelte az az idáig az állam által pénzügyileg is támogatott akadémiák és irodalmi társaságok feloszlását. Súlyos csapást jelentett ez az akadémiák életében, amelyek az irodalom és a művészetek legfőbb propagálóinak bizonyultak; mindemellett összegyűjtötték a kor legtehetségesebb tudósait és művészeit. Véget vetett ez annak a protektori szerepnek is, amelyet idáig a király képviselt mint a művészetek és tudományok támogatója és védelmezője.⁶ Megszűnt a tudományos élet irányítása, amit leginkább azért értékelték sorscsapásnak művelői, mert eltűnt a tanácsot, támogatást és országos szintű értékelést nyújtó testület. A tudományos akadémiák, ha minimális szinten is, de kapcsolatokat tartottak fenn külföldi társaságokkal, ami biztosította a francia eredmények nemzetközi szintű összehasonlítását.

Az új republikánus rend kiépülésével az olyan társaságok számára, amelyek az előző korszakban több szállal kötődtek a királyi mecenatúrához, erkölcsi, politikai és anyagi támogatást nyertek a hatalomtól, szükségesnek bizonyult volna új legitimitásuk bizonyítása.

Ellenérzést szült a tagok kinevezésébe beavatkozó hatalom állandó közreműködése és a közöttük mutatkozó egyenlőtlenség is. A társaságok természetes ellenségeinek mutatkoztak azok a tudósok, áltudósok, művészek és dilettánsok, akik nem jutottak akadémiái székhez, hírnévhez, megbecsüléshez. Számukra a kiváltságos testületek mindenféleképpen zsarnoki társaságoknak, a fejlődés és haladás ellenségeinek tűntek. D’Alembert állítása szerint az akadémiái tagok megválasztásánál sok visszaélést lehetett tapasztalni, s az idő múlásával a választás csak egyre bonyolultabb lett. Számosan igyekeztek bejutni a tudományos elit berkeibe, amiért alkalmanként nagy áldozatot kellett vállalni. Az akadémiák szervezeti felépítése a kor

követelményeinek nem felelt meg, mivel egy teljesen hierarchizált rendszerről volt szó, amely saját kezdeményezéseinek is gátat vetett. A tagok igen különböző jogállásúak voltak, így más és más jogokkal bírtak a szervezeten belül. Rendes állandó és tiszteletbeli címekkel ruházták fel a csatlakozottakat, de ahhoz, hogy valaki véglegesen bekerüljön például az Académie des Sciences nagy tekintélyű tagjai közé, a király kegyét is el kellett nyernie.

A sikeres felvételt azonban pénzügyileg lehetett a legjobban megalapozni. Sok vagyonos ember, elsősorban a nemesek köreiből, támogatott anyagilag valamilyen kutatást, tudományos karrierjének és hírnevének megalapozása érdekében. Példa erre Lavoisier, aki adóbérlőként jutott akkora vagyonhoz, hogy életének későbbi időszakára biztosítania sikerült tudományos karrierjének, laboratóriumának és publikációinak anyagi hátterét. A legjobb eset tehát az volt, ha valaki vagyonos családba születve áhítozott tudományos karierről. Még a súlyos anyagi áldozatok ellenére is megtörténhetett, hogy a megüresedett akadémiai székre várva több éven keresztül vizsgálták a jelölt alkalmasságát, majd végül, Lavoisier esetében is, a végeredmény csak egy segédkémikusi hely odaítélése volt.

Sok olyan emberben okozott ez törést, akik kevesebb tehetséggel megáldva indultak neki az akadémiai posztok elnyerésének. Kérdés, hogy ez a sértettség a forradalmi eseményektől átitatva mennyire fokozódott fel és jelentett komoly támadási alapot 1789 után. Az mindenesetre megállapítható, hogy a forradalom előestéjén már jelentkező szabadabb sajtóhangok és az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában lefektetett sajtószabadságnak köszönhetően 1792 augusztusáig szinte semmilyen korlátozástól nem szenvedő publicisztika tág teret adhatott a társaságok ellen éles kirohanásokat intéző véleményeknek, a közvéleményt is az akadémiák ellen fordították.⁷

A Mercure de France 1790. októberi számában következőképpen rajzolták meg az akadémikus portréját: "Un académicien mange dans un fauteuil de velours, et à lui seul, la nourriture de quarante ménages de campagne. Plus l'académiciens rentés tant qu'il y aura des travailleurs à salarier, des pauvres à nourrir, des créanciers à satisfaire... Les académiciens ont toujours été les lanternes sourdes des tyrans."⁸ („Az akadémikus bársonyszékben eszeget, és egyedül annyi ételme van, mint negyven vidéki háztartás ételmisszeradagja. Minél több járadékból élő akadémikus van, annál több munkást kell fizetni, annál több szegényt kell táplálni, és annál több hitelezőt kell kielégíteni... Az akadémikusok mindig is a türannoszok alattomos ügynökei voltak.”)

Ez a hangnem azonban nemcsak az akadémiák osztályrésze volt, hanem az ancien régime-ből átöröklött intézmények mindegyikét ilyen mértékű ellenszenv kísérte a forradalom egy évtizedén keresztül. 1789 előtt a tudományos társaságok működéséről csak pozitív véleményeket lehetett hallani, azonban július 14-e után az utcákon már megjelentek az első olyan jelszavak, amelyek az akadémiák eltörlését követelték.

A régi rend monarchisztikus alapjainak kiszolgálói szerepébe történő beszorítás, amelyet a politikai publicisztika sugallt, azonban igen egyoldalú megközelítésnek bizonyulhatott és azoknak az érdekeit szolgálhatta, akik személyes okokból vagy politikai meggyőződésükből adódóan, kizárólag a fentebb említett látószögből szemlélték működésüket. Ezek a kritikusok figyelmen kívül hagyták, hogy

a felvilágosodás eszméinek elterjedése mindenekelőtt az akadémiai hálózatnak tulajdonítható. Közvetlenül a forradalom első napjaiban már kisebb támadások zavarták meg az akadémiák életét. A híres csillagász Bailly köszöntését, aki az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elnöki tisztét is betöltötte, például megzavarta az a tény, hogy Rochefoucauld herceg evvel szinte egy időben javasolta az akadémiai címek közötti egyenlőtlenség eltörlését.

1789. szeptember 2-án egy röpirat is a fokozódó ellenérzéseket fejezte ki: „Min-den akadémiai testület eltörlése, mint amelyek terhesek az államnak és ártalmasak a tudományoknak, az irodalomnak és a művészeteknek” címmel jelent meg az az írás, amely egyértelműen fogalmazta meg a jövő politikáját, s előrevetítette a tudományos testületek sorsát.

A kérdés azonban nem élvezett prioritást, így a nemzetgyűlés elé először csak az 1790-es évben kerül. Ettől az időponttól kezdődően több éven keresztül folyt a vita az akadémiai sorsát illetően. Az egyik első lépés a probléma megoldásának érdekében Talleyrand nevéhez fűződik, akinek javaslatára 1790. október 13-án egyéves moratóriumot fogadtak el annak reményében, hogy az Alkotmányügyi Bizottság egy újjászervezési tervet alkot a tudóstársaságok egészére vonatkozólag.

Marat, a meg nem értett tudós

Marat véleményét az akadémiai testületeket illetően 1791-ből ismerjük, amelyet „Les Charlatans modernes ou Lettres sur le charlatanisme académique” címmel fogalmazott meg. Ebben meglehetősen rossz véleménnyel nyilatkozott Párizs legnépszerűbb újságírója az akadémikusokról, akik szerinte középszerűek és kevés tudással rendelkeznek, mégis mindentudónak nyilvánítják magukat anélkül, hogy a tudományok fejlődéséhez egy lépéssel is hozzájárultak volna. „Az ósdi előítéletek menedéke” – fogalmazza meg Marat. Ennek a véleménynek a kialakításában személyes kudarcai is nagy szerepet játszottak, ugyanis a Tudományos Akadémia nem volt hajlandó arra, hogy jelöléséről döntsön, pedig Marat saját magát korszakának egyik legkiemelkedőbb tudósaként definiálta. Csalódottságában ezt írta: „Cette collection d’hommes vains, très fiers de s’assembler deux fois par semaine pour bavarder à leur aise sur les fleurs de lys.” („Ez a semmirekellő emberek gyülekezete, akik arra büszkék, hogy egy héten kétszer azért gyűltek össze, hogy a Bourbon liliumról csevegjenek.”)

Ez a pamflet nagy hatást gyakorolt a közvéleményre, ugyanis az írás politikai pályafutásának legnépszerűbb időszakában született.

Chamfort és David támadásai

A kemény hangú pamfletjeiről híres Chamfort, aki az akadémiák legádázabb ellenségének bizonyult, írásaiban Condorcet-t semmirekellő tollforgatónak, Lalande-ot korcs macskának, a csillagász Rochon-t pedig egy olyan felkapaszkodott vidékinek nevezte, aki életében egyetlen dolgot sem volt képes feltalálni. Mi egy akadémiai szónoklat? – tette fel a kérdést. Két ember beszélgetése, melynek során az egyiket agyondicsérte az a második, aki már saját magát is agyondicséri olyan nézőközönség jelenlétében, amely mindkettőn jól szórakozik.⁹

Hatalmas erkölcsi és politikai nyomás nehezedett feloszlatásukig az akadémiákra és azok tagjaira. A Tudományos Akadémia a régi rend kiváltságából élősköllő maradvány jelképévé vált, az akadémikusi cím pedig egyenesen sértésnek minősült – emlékszik vissza Grégorie abbé. Elég volt műveltnek és tudósnak lenni ahhoz, hogy valakit „arisztokrataként” letartóztassanak.

Pedig igen hamar bebizonyosodott, hogy az akadémiák közreműködésére nagy szüksége van a köztársaságnak. Sok megoldandó feladat került a tudósok elé. Hogy csak egy példát említsünk meg ebből a korszakból, jelentős erőket kellett megmozdítani a tudóstársadalomnak az új súly- és mértékrendszer kialakításához, de a haza védelmére is felhasználták ismereteiket. A haza védelmében tevékenykedtek akkor is, amikor részt vettek polgártársaik hadi kiképzésében, a közéleti szervezésében vagy az ipari termelés fellendítésében.

Az akadémiával szembeni ellenszenv nyíltan is megnyilvánult, amikor 1793. március 12-én a Tudományos Akadémia ülésterméből minden híres régi tudós mellszobrát eltüntették. 1793. július 27-én az ülésükre érkező akadémiai tagok megdöbbenve tapasztalták, hogy termükből eltávolították a szőnyegek és festményeket, s tíz nap múlva egy teljesen üres teremben kellett megtartaniuk esedékes ülésüket.¹⁰

Más éles támadások is megfogalmazódtak. Jacques Louis David már 1789 nyarán kifejtette ellenérzéseit a régi rend despotizmusát megtestesítő intézményekkel szemben. Később a Nemzeti Konvent és a Nemzeti Közoktatási Bizottság tagjaként éles kirohanásokat intézett a tudományos társaságok ellen, vitatva azok létjogosultságát. David támadásainak elsősorban a Festészeti és Szobrászati Akadémia (Académie de peinture et de sculpture) képezte tárgyát, amelynek eltörlését 1792 novemberében már javasolta. Quatremère de Quincy is hasonló véleményt fogalmazott meg, amikor szuverenitásukat féltő, minden kiváltságot megőrző és a szabad szellemre saját elképzeléseiket ráerőltető csoportként tüntette fel őket. A leg-erőteljesebb támadásra azonban 1793. augusztus 8-án került sor, amikor megszületett az akadémiák megszüntetéséről szóló Konvent-határozat.¹¹

Mi volt ennek az ellenséges érzületnek az oka? Számos tényezőt lehet felsorolni, a legkomolyabbnak tűnő érv a David által a Nemzeti Konventben annyiszor megfogalmazott gondolat: az akadémiák által megtestesített despotizmus. Kifogásolni lehetett azt az igen ártalmas gyakorlatot is, hogy a Festészeti Akadémia fiatal művészei rákényszerültek mestereik kedvkeresésére akkor, amikor azok szinte minden hónapban váltották egymást. David ezt mondta: „Pour avoir appris douze fois l’art, [finissait] par ne rien savoir, parce qu’il ne [savait] pas à quoi s’en tenir.” („Akár ugyanazt a művészeti fogást is egy tucatszor kellett megtanulni úgy, hogy a végén semmit sem tudtál, mivel nem voltál tisztában azzal, hogy mihez tartsd magad.”)

Sokak szemében ezek a társaságok politikailag egy archaisztikus korszak képviselői voltak. Többen európai szintű kitekintést tettek, alátámasztandó ezt a véleményt. Összehasonlítási alapot képviselt a kor több francia politikusa szemében a mind gazdasági, mind politikai szempontból eszményi állapotokat megtestesítő Anglia. Brissot már 1782-től beszélt arról, hogy egy olyan modern országban, mint Anglia az akadémiák ritkaságszámba mennek, míg például az olyan monarchisztikus berendezkedésű, nem tudástól és babonától szenvedő országokban, mint például az itáliai félsziget államai, ezek a társaságok nagy számban működnek. Ezek az intézmények megsértik az újonnan kialakult társadalom eszméit, az egyenlőtlenség ideáját táplálva többek között azzal, hogy tagjaik között már a régi rend által is elvetett és a jelenben elfogadhatatlan hierarchikus berendezkedést őriznek. A Gironde vezető személyisége híres pamfletjében, amely „Un mot à l'oreille des académiciens de Paris” címet viselte, a következőket mondta: „Malheur à vous, docteurs de la loi, qui vous êtes saisis par la clef des sciences, et qui n'y étant point entrés vous – même, l'avez fermé à ceux qui voulaient y entrer.” („Ó jaj nektek, törvények tudói, kiket a tudomány titkai tartanak fogva, de nem léptetek be szentélyébe, még azok elől is elzárjátok, akik meg akarták azt tenni!”)

Az akadémikusok szemére vetette még, hogy megalázzák a független szellemiséggel rendelkező tudósokat, és nem ismernek el olyan különleges eseményekhez kapcsolódó felfedezéseket, mint az alvajárás vagy az állati magnetizmus.¹²

Ez a hierarchikus berendezkedés olyan külsőségekben is megmutatkozott, mint a Festészeti és Szobrászati Akadémiában bevett gyakorlat, ahol felszólalási jog és fenntartott ülészek csak az akadémia tisztviselőit illette meg. Az akadémiák tagjai külön csoportot képezve féltékenyen őrizték kiváltságaikat, soraikba pedig ritkán sikerült felvételt nyerni. A korszak embere számára valóban képviselhetek az akadémiák elitista tendenciákat, legfőképpen azért, mert ezek éppen a politikai érintkezés, működés területén mutatkoztak meg. Az akadémiákon belül is csak egy szűk réteg volt képes kiszolgálni a monarchia kulturális igényeit, főleg akkor, amikor gyakran ezt politikai fűszerrel itatták át. Ezek a személyek bizonyos védettséget is élveztek, s nagy erőfeszítést mutattak a társadalmi heterogenitás, a szellemi és kulturális homogenitás megbékítésének érdekében.

Demokratizmus vagy elitizmus

Demokratizmus vagy elitizmus uralkodott tehát az akadémiák sorai között? Még a korszak emberének is el kellett fogadni, hogy évszázados hagyomány alapján működtek ezek a társaságok, s formálták mind az erkölcsi, mind a politikai viselkedést. A monarchisztikus berendezkedés alatt tehát a társadalmi kompromisszum kivételes megtestesítésének helyévé váltak, amelyet a kijelölt célok is képviseltek: így a társadalmi jóért való tevékenykedés, és annak szolgálatba állítása mind a nemzet, mind a hatalom üdvére. Ezt a nemes gondolatot talán Achard de Germanes, a grenoble-i akadémia tagja fogalmazta meg a legszebben: „Il devrait exister dans chaque pays une institution fondamentale, qui connaît une classe d'hommes pour imaginer tout ce qui peut contribuer à la félicité de ses habitants... enfin pour indiquer

à ceux qui ont l'autorité la route qu'ils ont à suivre pour réussir dans le plan du bien publique...¹³ („Minden országban léteznie kellene egy olyan alapintézménynek, amely összefogja azoknak az embereknek a csoportját, akik azon gondolkodnak, mivel lehetne hozzájárulni lakóik boldogulásához, és jeleznek a hatalmon lévők számára, milyen úton kell haladni a köz javának érdekében.”)

Kettős cél eléréséről volt tehát szó. Megfogalmazódott az akadémiai elit óhaja arra, hogy az uralkodó tanácsadójaként tevékenykedhessen, megvalósítva mindenki üdvére a felvilágosodás által átadódott Franciaország tudósainak régi álmát, a hatalom és tudás összebékítését.

Bizonyosan így volt ez? A korszak filozófusai és az akadémiai tagok megosztott felelősséggel dolgoztak a régi rend felszámolásán. Ellentmondásosnak tűnhet tudományos szervezetek soraiban keresni a politikát. Ahogy Daniel Roche fogalmaz: meg kell értenünk, hogyan tette lehetővé a kulturális szociabilitás a közvélemény kialakulását, amely az állam és a polgárok közötti űrt töltötte ki, s hogyan működhetek nemcsak tudományos, de politikai fórumként is a cenzúra gyakorlásának idején. A forradalom idején megfogalmazott kritikák abból az alapvető és közismert kapcsolatból fakadhettek, amely az első akadémiák létrejöttétől kezdődően a tudomány és a hatalom között épült ki. A Francia Akadémia volt az első, amely létrehozta, a gyakorlatban megvalósította és működésében is megtestesítette az irodalom, a tudományok és az abszolutista állam egységét.

Tagadhatatlan, hogy a kezdeti időszakban része volt a cenzúra kiépítésében, működtetésében, illetve a születőben lévő sajtó ellenőrzésében. A király közvetlen felügyelete alatt a kultúra irányításában részt vevő hivatalok részévé vált. Segítette a király protokolláris fellépéseit, kialakította és ellenőrizte a nyelvhasználatot, közetikát és kultúrát formált. Azonban ez az együttműködés nemcsak a királyi udvar számára jelentett elsőrangú kapcsolatot: mindez fordítva is jelentős szereppel bírt, hiszen a „tudomány mindennapi alkalmazása” annak elismerését jelezte. Szükség is volt erre, hiszen a Bignon abbé és Colbert által létrehozott Académie royale des Sciences más, az egyház és az egyetemek által megtestesített külső hatás ellen is ideológiai támaszt nyújtott. A monarchiának szüksége volt az ünneplésre és dicsőítésre, aminek érdekében az akadémiai tagokat mozgásba is lendítették: jelszavakat, rendezvényeket, kitüntetésekkel kellett gyártani, amelyek a király dicsőségét hirdették. Kitűnő alkalom nyílt augusztus 25-én, Szent Lajos napján a hűség bizonyítására. A szuverén betegsége, felgyógyulása, születések, halálozások, békekötések is munkát biztosítottak. Ennek az esetlegesen túlzónak és funkciójában korlátozottnak tűnő „igénybevétel” eredményeként az akadémiák berkein belül is megindultak bizonyos antiabszolutista tendenciák már a 18. század legelején, támogatva a tudomány gyakorlati hasznosítását.

A forradalom tudósaiban leginkább két tényező izzította fel az akadémia-ellenességet. Az egyik sérelem az akadémiák tagfelvételi gyakorlatából származott, mivel a kortársak számára nem derült fény egyértelműen a beválasztás kritériumaira. A másik a cenzurázás volt, az akadémiák betekintési joggal rendelkeztek minden nyomtatásban megjelenő szövegbe. Ez alapozta meg azokat az igen éles kritikákat, amelyek a forradalom tudósainak szájából hangzottak el.

Megállapítható bizonyos kényszerpályán történő mozgás is a tudóstársaságok működési körülményeiben, s figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a 18. századi akadémiák nemcsak hogy támogatást nyertek, de nagyrészt függő helyzetben voltak a kormányzóktól, intendánsoktól és municipalitásoktól.¹⁴ Így a monarchiával kiépült kapcsolatrendszer bizonyos védelmet, stabilitást nyújthatott számukra.

Martineau nézetei fejezik ki talán leghatásosabban a korszellem ítéletét; nem ellenséges érzületből, hanem annak az érzésnek a megjelenéséből fakadt, amely egy új civilizációs szint elérésének tényét sugallta: „Nem azért fizetnek minket, hogy tudósok legyünk. A valóban nagy írók, a nagy emberek megszületnek, és boldogulnak minden nehézség ellenére. Elfogadtuk, hogy az akadémiák régebben a szellemi újjáéledésben nélkülözhetetlenek voltak: azt képviselték a nép számára, amit az iskolák a gyermekeknek. Franciaország azonban kinőtt gyermekkorából, tehát bezárásuk szükség-szerűvé vált.”

Nem volt érdektelen a finanszírozás megoldása sem. A költségvetési viták keretén belül került megtárgyalásra a párizsi társaságok finanszírozása is, amelyet ez ideig a királyi ház látott el. Grégoire abbé javaslatát elfogadva a nemzetgyűlés egyéves időtartamra hitelnyújtásról döntött, előírva az akadémiák számára, hogy jogállásuk rendezésére javaslatot nyújtsanak be. 1791-től kezdődően a Pénzügyi Bizottság nem kívánt összeget fordítani a tudósok fizetésére, s az ez ügyben érdeklődő Lakanalt is megfenyegették, hogy vádat emelnek ellene, ha tovább kérdezősködik.¹⁵ A Konvent megtiltotta ezenkívül, hogy a megüresedő helyekre új tudósokat nevezzenek ki. Lavoisier, aki 1791. decemberétől látta el a Pénzügyi Bizottság pénztárosi funkcióját, megpróbálta menteni a menthetőt, és különböző összegek kiutalásával támogatta a már megkezdett kutatások befejezését.¹⁶ A vidéki akadémiák csak állandó egyeztetéssel tudták elérni, hogy a helyi municipalitások kiutalják számukra a fenntartáshoz szükséges pénzüsségeket, és erre az az egyre meghatározóbb szerep jogosította fel őket, amelyet a közélet szervezésében tölthettek be. Elmondható azonban, hogy a központi támogatás egyes időszakokban nem volt elégséges, vagy éppen akadozott. Így ha a társaságok biztosítani akarták a működésükhöz szükséges feltételeket, támogatók, mecénások segítségét kellett igénybe venniük.¹⁷

Mirabeau, Talleyrand és Condorcet tervei

A francia akadémiák sorsa elválaszthatatlannak bizonyult a nemzeti oktatás történetétől. 1791-től kezdődően sorra születtek meg azok a tervezetek, amelyek országos szintű oktatás megszervezésére tettek kísérletet. Ezek közül az elsőt Mirabeau készítette el. Elgondolásait 1791. április 2-án ismertette a törvényhozásban. Tervezetében az akadémiák helyzetéről is részletes elemzést adott, amelyben lényeges igény merült fel az akadémiák működésére vonatkozólag. A történelmi szükség-szerűségből adódóan minden olyan körülményt fel kellett számolni, ami az oktatás vagy a tudományszervezés területén a régi rend emlékeit élesztette fel. Meg kellett tehát semmisíteni az akadémiák kiváltságait, demokratizálni kellett a testületek tagságának megválasztását, és biztosítani kellett, hogy tevékenységük a köz hasznára

szenteltessék. Mirabeau ennek biztosítására a népi ellenőrzés kialakítását tartotta a legideálisabb megoldásnak. A kontroll kiépítésével biztosíthatóvá vált, hogy az akadémiai székeket olyan egyéneknek ítéljék oda, akiket a közvélemény is érdemesnek tart rá. A jelölést tehát a népnek kellett megtennie, és saját soraiból kellett választania. A királyi jóváhagyást a népakarat váltotta fel. Végleges szakítást kívánt Mirabeau a múlttal: „Je propose de faire tout le contraire de ce qu'on a fait sous notre ancien régime.”¹⁸ („Javasolom, hogy pont az ellenkezőjét tegyük annak, amit a régi rend alatt megcselekedtünk.”)

Az akadémiák ellenőrzését a département-ok kezébe kívánta helyezni, és új formában kívánta működésüket biztosítani. Mirabeau a társadalom megtisztításának jegyében kívánta a tudóstársaságok sorsát rendezni. Tervezetével megindította azt a forradalom számára lényeges folyamatot, amely a régi kiváltságok felszámolásának beteljesítését és a „demokratizálódás” visszafordíthatatlanságát képviselte. Utódai sokkal részletesebben beszéltek a királyi akadémiák reformjáról. Mirabeau nem dolgozta ki egy új intézet tervét, az ő elgondolásai a múlttal való szakítást, a meglévő rendszer átalakítását képviselték.

1791. szeptember 10–11-én és 19-én az Alkotmányügyi Bizottság nevében Talleyrand, Párizs képviselője tervezetet nyújtott be a nemzetgyűlésben a közoktatás átszervezéséről. Ennek keretén belül, amely egy erősen hierarchizált rendszert hozott létre, egy Nemzeti Intézet megalapítását szorgalmazta, amely az oktatási rendszer csúcán, tíz osztályra felosztva, a régi akadémiákat volt hivatott helyettesíteni. Talleyrand tervezetében külön fejezetet szentelt a Nemzeti Intézet (Institut National) létrehozásának, amelynek az alapfokú és középszintű oktatás megszervezése után kellett biztosítania a tudományok, a művészetek és az irodalom fejlődését. Ennek biztosítását elengedhetetlennek nyilvánította a szerző. Az intézet céljaként a korszak minden felmérhető és elérhető tudásának összegyűjtését és ápolását jelölte meg, amely minden tudományos tevékenység számára mércét nyújtana. Talleyrand kiemelte a tudomány egységesítő szerepét, mivel megítélése szerint a Nemzeti Intézet hozzájárulhatna ahhoz, hogy a département-ok Párizshoz, és Párizs a département-okhoz ezeken a hasznos kapcsolatokon keresztül kerüljön közelebb. A tudományos eredmények közzététele, a nemzet tudósai közötti levelezés és eszmecsere beindulásával a tudomány nagy családja alakulhatna ki. Egyesülhetnének a nemzet laboratóriumai, közgyűjteményei, közkönyvtárai, hogy az emberiség számára bemutassák, „mit tehet a filozófia a szabadságért”. Ennek érdekében az intézet minden tudományág tevékenységének összehangolását kell, hogy elvégezze: „Pour que ce projet ait son entière exécution, l'Institut doit embrasser tous les genres de connaissances et de savoir.”¹⁹ („Ennek a tervnek a tökéletes megvalósulásához az intézetnek a tudás és az ismeretek egész tárházát fel kell ölelnie.”)

Talleyrand az irodalom és a szépművészetek számára tervezetén belül külön programot dolgozott ki, amelyben a szubjektum szemszögéből közelítette meg a tudomány és művészet gyakorlását. Ez leginkább akkor nyilvánul meg, amikor az ember tehetségét műalkotások, műemlékek létrehozására koncentrálja, vagy saját gyökereit kutatja – állította a szerző. A tudomány szerepét Talleyrand leginkább a gyakorlati feladatok megoldásában látta. Hosszasan sorolta azokat a gyakorlati tevékenységeket, amelyekben a tudomány segítségül szolgálhatott. A nemzet feladata

pedig éppen ezek elsajátításának lehetővé tételében áll. Két nagy részre osztotta fel Talleyrand a tudomány területét, aszerint, hogy az ember a történelem során miként alakította és csoportosította ismereteit. Ahogy az emberi lénynek vannak érzelmei és fizikális megnyilvánulásai, úgy egymás mellett lépdel a tisztán filozofikus és tapasztalatokra épülő tudomány is. „Az első esetén minden racionális, filozofikus és művészi, a másodiknál minden a tapasztalatokra épül. De mind a két esetben az észnek kell dominálnia.”

Talleyrand igyekezett érvekkel alátámasztani, miért van szüksége a nemzetnek tudományokat szervező intézetre. Negatív példaként a forradalom előtti kor helytelen kultúrpolitikai lépéseit említette, olyan érveket felsorakoztatva, amelyeket számtalan esetben alkalmaztak már a forradalom szónokai. Leginkább a gyűlölt kiváltságoknak, előítéleteknek és a születési előjogoknak tulajdonította azt a tényt, hogy az egyes tudományágak összhangját és harmóniáját nem sikerült megteremteni. A forradalommal az illúzió kora szűnt meg, és lehetőség nyílt arra, hogy a diszharmóniát megszüntessék. Ez azt a tudományos egységet hozhatta létre, amely meggátolja az egyenlőség és szabadság megsértését.

Talleyrand az intézet konkrét céljait az alábbiakban jelölte meg. A Nemzeti Intézet a tudományok, művészetek és az irodalom fejlesztésére, a nemzeti oktatás segítésére szánt intézmény. Az egyenlőség szellemében mindenki részt vehet munkájában, aki vagy bekapcsolódni kíván a kutatásokba, vagy tanácsot kér tevékenységéhez. A köztársaság állampolgáraival a megjelentetett értekezéseken és az elért tudományos ismeretek publikálásán keresztül kommunikál: „L'institut doit donc être enseignant: et ce nouveau rapport d'utilité publique formera l'un de ses principaux caractères.” („Az intézetnek oktató jelleggel is bírnia kell, és ez az új kapcsolat a közérdekkel fogja egyik fő jellegzetességét képezni.”)

A struktúra kiegészült volna még olyan nagy intézményekhez kötött tanszékekkel, mint a Jardin du Roi, a Collège royal vagy az Hôtel des monnaies.²⁰ Talleyrand egy igen aktív és a köz javát szolgáló, a tudományos élet felett örökös intézmény képét rajzolta meg tervezetében. Legnagyobb érdeme annak tudható be, hogy a közoktatási terv nem hanyagolta el a tudományos élet fejlesztését, és a négy évvel később megalapított intézet működési elveinek kialakítását jelentős mértékben befolyásolta. Így 1791-től kezdődően a közélet folyamatosan megoldandó problémái között tartotta számon a királyi akadémiák utódainak létrehozását.

Az alapításra azonban még nem kerülhetett sor, mivel a forradalmi események közbeszóltak. A királyi szökési kísérlete után az országban kibontakozó köztársasági mozgalmak – megosztva a társadalmat – éles szembenállást hoztak létre, s az alkotmányos monarchisztikus rendszer megszilárdulása sem látszott biztosítottnak. A király visszatért a trónra, azonban általános bizalmatlanság alakult ki személyével szemben, s egy közelgő háború lehetősége is felrémlett. Ebben a bizonytalan szituációban másodlagos kérdésnek bizonyult a tudományok és művészetek megszervezése. A vita elhalasztódott, s ennek köszönhetően az akadémiák haladékat kaptak a sorstól régi kereteik között végzett munkájuk folytatásához. A Közoktatási Bizottság Talleyrand tervét elvetve bizottsági kereteken belül kívánta az új rendszer kidolgozását megvalósítani. A kérdés tárgyalását a következő időszakban viszont nem a higgadság jellemezte.

1792. április 20–21-én olvasta fel Condorcet közoktatási tervezetét, amely a „Rapport et projet de décret sur l’instruction public” címet viselte. Ez a terv az 1791–92-es év során született meg és szerves továbbgondolása volt az 1790-ben publikált „Mémoires sur l’Instruction publique” értekezésének. Condorcet a Törvényhozó Nemzetgyűlés és a Közoktatási Bizottság tagjaként vett részt a közoktatás és az ezzel szoros összefüggésben álló tudományos testületek sorsának kialakításában. Az emberi szellem töretlen fejlődésébe és az egyén boldogulásába vetett hite alapozta meg elgondolásait a tudomány- és oktatásszervezés területén. Tervezetében feltárta, milyen összefüggést vél felfedezni az ember (espèce humaine) és a tudományok művelésének hasznosságában. Véleménye szerint az emberi szellem fokozatos és általános művelése minden társadalom végső célja felé, a közüdv és az egyén boldogsága felé vezet. Alapelvként említette meg, hogy egyetlen közhatalomnak sincs joga az új tudományos eredmények áramlását és köztulajdonná válását befolyásolni vagy akadályozni.

Hierarchikus felépítés keretein belül képzelte el a közoktatási feladatok ellátását. Öt szinten folya az oktatás, amelynek a csúcán az Institut nationale des sciences et arts (Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete) állna. Ez az öt szint együttesen képviselte Condorcet elméletében az elsajátítható emberi tudást, így az intézet a tudományok legfelső vezetőjeként és koordinátoraként működne. Feladata közé tartozna az oktatási intézmények felügyelete és igazgatása, a köz szempontjából hasznosnak bizonyuló felfedezések összefogása, bátorítása, alkalmazása és terjesztése. Megjegyzésre érdemes, hogy már ekkor szóba került a kiváltságlevéllel ellátott akadémiák és irodalmi társaságok feloszlatása, amelyeket olyan, a régi rend felszámolása igényének megfelelő, szabad társaságok helyettesítenének, amelyek küldetése lenne a tudományos élet, a művészetek és az irodalom eredményein alapuló fejlődés. A törvényhozó testület feladatának tekintette, hogy az intézetet a közüdv és a haza dicsőségének szolgálatába állítsa avval, hogy tudományos feladatokat tűz elé.²¹ Condorcet elképzelése szerint a Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete köteles minden évben jelentésben beszámolni a tudományok és művészetek fejlődéséről, szekcióinak tevékenységéről és a közoktatás aktuális állapotáról.

Condorcet a következő négy tevékenységi körben szabta meg az intézet cselekvési terét: 1.) matematikatudomány, 2.) erkölcs és politika, 3.) tudományok alkalmazása a mesterségek területén, 4.) irodalom és szépművészetek.

Ez a felosztás azt jelentette, hogy a négy terület szakemberei külön üléseznének. Condorcet abból a gyakorlati elgondolásból indult ki, hogy egy olyan társaság, amely túlzottan nagyszámú tagsággal rendelkezik, nem képes hathatós gyakorlati munka megvalósítására, és sorait egyrészt végeláthatatlan viták, másrészt egy jelentős rész érdektelensége bontaná meg. Kihangsúlyozta, hogy az egy intézeten belül művelt tudományok átjárhatósága ily módon fokozódik, és a gyakorlati tapasztalatok is kölcsönösen segítenék egymást. Indokai szerint nem szerencsés szétválasztani önálló intézetekre azoknak a tudományágaknak a művelését, amelyek több diszciplína együttes alkalmazását követelik meg. Példaként lehetne említeni egy különálló tengerészeti akadémia feleslegességét, mivel annak számos testvértudományból kellene ismereteket merítenie.

Létre kívánta hozni az elméleti tudomány és gyakorlati alkalmazásának egységét, mivel a gyakorlati célú oktatás hiányát vélte felfedezni a pedagógiai gyakorlatban. Egy közös rendszerben egyesítette a különféle tudományágak szakembereit annak érdekében, hogy megnyíljon a lehetőség a közös cselekvésre. Ez a tudomány erejének meghatározását jelentette azokkal szemben, akik egy szakterületet külön műveltek. A szabadság eszméje erősödik – vélte Condorcet –, ha hagyjuk az emberi szellemet szabadon működni, amely leginkább a felvilágosodás eszméinek terjesztésével érheti el ezt a célját. Ennek az elképzelésnek a gyakorlati megvalósítását leginkább abban látta, hogy az intézeten belül lehetővé kívánta tenni a tagok számára, hogy más tudományterületek munkájában is részt vegyenek.

Az egyes szakterületen dolgozó tudósok származását illetően szerencsésnek tartotta, ha fele párizsi, fele pedig az ország különféle vidékeiről érkező lenne, mivel ilyen módon biztosítani lehetne az intézet egyik legfőbb feladatát: a közoktatás ellenőrzését és a felvilágosodás eszméinek gyakorlati terjesztését. Az intézet belső életének ilyen nagyfokú liberalizálása a tudomány demokratizálását jelentette. A tagok számának limitálását is szerencsés tényezőnek ítélte Condorcet, negatív példaként emlegetve a Royal Society tevékenységét. Feltette a kérdést, hogyan lehet hét- vagy nyolcszáz tagnak ugyanolyan mértékű joga a tudományos tevékenység gyakorlására? Sehogy – érvel –, hiszen a tagság legnagyobb hányada nem képes megfelelő tudományos tevékenység felmutatására: „Il faut donc ou borner le nombre des membres, ou avoir, comme à Londres, un comité aristocratique, ou se réduire à une nullité absolue.” („Vagy korlátozni kell a tagok számát, vagy ahogy Londonban is, egy arisztokratikus jellegű bizottságot kell létrehozni, ellenben a tökéletes haszontalanság jellemzi tevékenységét.”)

Condorcet felismerte annak igazságát, hogy a tudományok sorsa nagymértékben függött a közvélemény ítéletétől és jóindulatától. Ennek példáját a legszembetűnőbben a forradalom periódusa hozta. A jakobinizmus a közüdv szolgálatába kívánta például állítani a tudóstársadalmat, amikor a tudósok a haza védelmére szervezett iskolákban tanították az állampolgárokat a hadtudományra, de abban a pillanatban, amikor nem akadt a tudóstársadalom számára megfelelő hazafias tevékenység, a közvélemény a sarlatanizmus és haszontalanság vádjával illette a tudósokat. Az akadémiai hálózat ellen megfogalmazott kritikák újbóli fellángolását a fentebb említett alapelvek kialakításával és folytonos szem előtt tartásával kívánta megakadályozni.

Ideális képe a tudóstársaságról egy politikától független, a szabad véleménynyilvánítást gyakorló és a társadalom számára hasznot hozó intézmény kialakításában fogalmazódott meg. A tudomány demokratizálódását előfeltételnek tekintette egy művelt és saját magát minden tekintetben fenntartani képes társadalom kialakításához. Az irodalomról és szépművészetekről szóló cikkely IX. paragrafusában a tudomány legújabb eredményeinek publikussá tételét kívánta elősegíteni a havi rendszerességű felolvasások propagálásával. Az optimizmus azonban hiányzott Condorcet véleményéből, mivel ennek az ideális állapotnak az eljövételét csak a távoli jövőre jósolta. Határozott véleményével mindazonáltal rehabilitálta korának oly sok megpróbáltatást elviselő tudóstársadalmát, és magának a tudománynak is sikerült méltó helyet biztosítania a nemzet jövőképeben. A forradalom előidézőjeként definiálta a tudományokat. A létrehozandó intézet működésének alapelveiről szólva a IX. cikkelyben a

következőket mondta: „L’Assemblée nationale, reconnaissante envers les sciences et la philosophie, dont les lumières ont produit la révolution française, et fondé la liberté et l’égalité, déclare que les fonctions de la société nationale, celle des professeurs et des instituteurs, sont des plus importantes de la société, et elle met ceux qui les remplissent au nombre des fonctionnaires publics.” („A nemzetgyűlés, elismeréssel nyilatkozva a tudományról és filozófiáról, amelyek ragyogása hozta létre a forradalmat és rakta le a szabadság és egyenlőség alapjait, kinyilatkoztatja, hogy a nemzeti társaság tisztsegei, úgy a tanároké, mint az oktatóké, a társadalom számára a legfontosabbak, és azokat, akik ezen tevékenységet gyakorolják, a köztisztviselők sorai közé emeli.”)

Lavoisier és Lakanal szélmalomharca

1792. április 20-ról december 12-re került át a kérdés napirendre tűzése és komolyabb megtárgyalása. Condorcet terve a Hegypárt és a girondisták kettős ellenállásába ütközött, és a Közoktatási Bizottság határozata értelmében a Nemzeti Intézet kérdését elválasztották az oktatás megszervezésének problémájától. Ez hátrányosan érintette az akadémiák kérdését, hiszen a kérdés felbontásával szinte kiszolgáltatott helyzetbe kerültek; a politikai csatározások színpadán egyedül kényszerültek érdekeik megvédelmezésére.

Lavoisier és Lakanal – nagy tekintéllyel bíró tudósai a korszaknak, akik közül Lakanal a Közoktatási Bizottság jeles tagja is volt – a nemzeti hasznosság tükrében próbálták védelmezni az akadémiák megmaradását, s ez ebben az időszakban úgy tűnt, sikerrel jár. Lavoisier vállalta a védő szerepét. Érvéle szerint a különféle tudományágak művelésének tudható be, hogy Franciaország előnyt szerzett Angliához képest a természettudományok területén, például a kémiában vagy a geometriában. Ez annál is inkább figyelemre méltó Lavoisier szerint, mivel ez idáig Anglia bitorolta az első helyet ezeknek a tudományágaknak a művelésében. Ez az eredmény annak is köszönhető, hogy a francia tudóstársadalom nemcsak a kutatást, de annak a gyakorlati életbe történő áthelyezését is kiemelten fontosnak tartotta. Olyan gyűjtőhelyként említette meg Lavoisier az akadémiákat, amelyek egyértelműen és vitathatatlanul járultak hozzá az emberiség jólétének javulásához. 1793 júliusában, a vita végső periódusában döntő kérdésként tette fel a kérdést Lavoisier: „Meg akarja állítani a Nemzeti Konvent a köztársaságban a tudományok progresszív fejlődését?”²²

A sors fintoraként Lakanal kapott megbízatást a Közoktatási Bizottságtól, hogy készítsen jelentést az akadémiák felszámolásáról. Felháborodottan írta Lavoisier-nak:

„Il me serait plus doux de me taire que de stipuler pour la barbarie. Tout est entre vos mains, moins pour l’intérêt public et celui des sciences que pour la Gloire de la Convention, pour que le temple des sciences reste debout au milieu de tant de ruines.”²³ („Kényelmesebb lenne hallgatnom, mint a barbarizmusról szólni... Minden az önök kezében van, kevésbé a közérdek és a tudomány javára, mint a Konvent dicsőségére, annak érdekében, hogy a tudomány temploma annyi sok rom mellett állva maradhasson.”)

Ezt a politikai támogatást ítélte sikertelenségre Grégoire 1793. augusztus 8-án benyújtott törvénytervezete, amely az akadémiák eltörlését és a Tudományos Akadémia (l'Académie des Sciences) megőrzését irányozta elő. Az utóbbi ideiglenes megbízatást nyerve intézte volna azokat az ügyeket, amelyeket a Nemzeti Konvent határoz meg számára. Ezt tervezetének 6. pontja tartalmazta, amely célul tűzte ki a természettudományos, művészeti, kémiai és mesterségekről szóló órák további megtartását és finanszírozását, legalább a közoktatás megszervezéséig.

Emlékirataiban Grégoire megpróbálta lekiismeretét nyugtatva döntését megmagyarázni, amennyiben arra hivatkozott, hogy a tudóstársadalom megmentésének érdekében egy módon lehetett cselekedni: alkalmazkodni kellett a körülményekhez, s saját maguknak kellett javasolni az akadémiák feloszlatását, hozzátevé érdemei felsorolása mellett, hogy a legfontosabb tényező a Tudományos Akadémia megmentése.

Természetesen nemcsak ellenzők, de támogatók is részt vettek az akadémiák sorsáról folyó vitában, ahol alapvető érvnek bizonyult a hálával tartozás gondolata az akadémiák felé, amelyek az új gondolatok kialakulásának és terjesztésének bölcsőjét jelentették a forradalom kitöréséig. LeBrun a közelismerés jogára hivatkozva hívta fel a nemzetgyűlés figyelmét arra, hogy az akadémia finanszírozását továbbra is fenn kellene tartani, illetve hogy sokakat tagjai közül „a szabadság apostolai”-nak lehet nevezni. Fontos erkölcsi és politikai oktató szerepet tölthettek be az akadémiai szónoklatok is, sőt ha arra a tényre vagyunk tekintettel, hogy az udvar szemében a lázadás központjainak és a függetlenség gondolatának támogatói voltak, nem is beszélhetünk eszmei szembenállásról a forradalom első történései után sem.

Chabanon szerint az akadémiai tagság elnyerésének eldöntését irodalomtudománnyal foglalkozó emberekből álló társaságra kellene bízni, ahol a találat és az érdem, nem pedig az intrika alapján válik méltóvá valaki a cím elnyerésére. Condorcet megadná mind az irodalmároknak, mind a tudóstársadalom többi tagjának a szabad társaságalapítás lehetőségét, sőt az állami finanszírozás is hasznára válna mindenkinek, mert annak megvonásával a gazdag réteg számára privilegizálnánk a tudomány művelését.

Lavoisier elének állítja az ideális tudós képét, megállapítva, hogy létezik még az érdeknélküliség szelleme, az igazi tudóseMBER megkülönböztető jegye. Csak kötődésből és a tudományok hírnevének öregbítéséért munkálkodik, akit nem érint meg a spekuláció szelleme, s felfedezését nem saját dicsőségére, hanem a közjó emelésére fordítja. Chabanon az irodalomra és egyéb tudományokra kifejtett jótékony hatás tükrében is védelmezte az akadémiákat, kiemelve, hogy a görög és római kultúrák tanulmányozásával és népszerűsítésével az irodalomban újra felbukkant az ideális szépség. Delandine, aki legerőteljesebben fejezte ki szimpátiáját a tudóstársaságok iránt, a felvilágosodás új eszméinek az egész ország területén kifejtett gyakorlati elterjesztésében látta legfőbb hasznosságukat. Dacier bebizonyította az egész nemzet gazdasági és politikai érdekeinek képviselését például a keleti nyelvek megismerésének területén kifejtett tevékenységben: „hiszen [enélkül] Franciaország nem tudta volna lábát Indiában megvetni és győzelmet aratni a legfőbb rivális, Anglia felett.” Ezt a tevékenységet erősíti a francia nyelv védelmezésében és megőrzésében kifejtett munkásság is. De azt is meg kell említenünk, hogy nem igaz az akadémiai rendszert élesen támadók azon érve, hogy nem szolgálják a társadalom javát-

haladását. Igen is, nagyon körülhatárolható és fellelhető, ahogy azt már fentebb bebizonyítottuk, a közüdvért munkálkodás jelensége. Ezek a tudományos társaságok alapvetően járultak hozzá a felvilágosodás eszméinek, az új tudományos eredmények és a kultúra terjesztéséhez.

Sok pozitív és negatív véleményt mutattunk be, azonban egyértelművé kell tenni, hogy a gondolatok ilyen mérvű burjánzásának időszakában melyik tényező az, amely határozottan eldöntötte a vitát az akadémiai szervezet kárára. Véleményünk szerint a korszak nem akart és nem tudott különbséget tenni egy fontos kérdésben. Nevezetesen nem kezelte külön a párizsi székhelyű, nagy befolyással rendelkező akadémiák és a vidéki a felvilágosodás – és talán állíthatjuk –, a forradalmi eszmék elterjedésében főszerepet vállaló, kisebb befolyással, de annál nagyobb munkát végző társaságok kérdését. Egyszóval tévesen általánosított. A forradalom előestéjén magán az akadémiákon belül is két kultúrakoncepció ütközött egymással. Az első Párizs főségét, mindenhatóságát hirdette, egyedüli megoldásnak tekintette elismerését a felvilágosodás győzelemre vitelében, és a párizsi akadémiák elsőségének támogatásával a tudományos és filozófiai mozgalmat egy liberális-reformer monarchiával kapcsolta össze. A másik, nem elfelejtve egy évszázados küzdelmet, a tudóstársadalom egyénei számára autonómiát és egyenlőséget, az akadémiáknak azonos jogalapot kívánt. Párizs nem képviselhet egyedüli dominanciát. Bizonyára az ország legnagyobb városa gyűjtötte össze a legnagyobb számban a korszak tehetségeit, akik közül sokan a modern nagyváros előnyeit kihasználva szerettek volna karriert csinálni. Sokszor szorult háttérbe a vidék zsenialitása, mivel jó néhány nagy eredmény született Párizsban. Nem egyértelmű azonban, hogy csak a nyüzsgő, világvárosi feltételek kedveztek az alkotásnak. Ez mesterséges szembeállítás lehet. Sok alkotó kimondottan kedvelte a magányt, s a tudományos infrastruktúra: könyvtárak, olvasóegyletek, klubok, szaksajtó hasonló esélyt nyújthatott a tájékozódásra. A vidéken élő tudósok kiemelték annak egységét és harmóniáját a nagyvárosok megosztott kultúrájával szemben.²⁴ Úgy tűnhet, a versengés szellemét a vidék nyugalma helyettesítette.

Mindazonáltal meg kell állapítani, hogy a 18. századi Franciaországban a felvilágosodás a városok szülötte. Az akadémiai mozgalom is elsősorban városokhoz kötődött, hiszen megfelelő gazdasági és kulturális közeget kívánt meg saját maga számára. Anyagi és civilizációs alapok nélkül nem jöhetett volna létre. Ehhez azonban a 18. századi urbanizációs robbanásnak is hozzá kellett járulnia, s az akadémiai alapítások a legtöbb esetben egybeestek az adminisztrációs központokkal. Az akadémiák lerombolása súlyos csapásként nehezedett a tudóstársadalom tagjaira. Thermidor eseményei után éledt fel ismét a remény, hogy szervezett keretek között folytatható a tudományos munka Franciaországban.

Az Institut National létrejötte

Az újjáépítés folyamata 1795. október 25-vel indult meg, amikor az akadémiák helyét az egyes közoktatási tervekben felmerülő Institut national des sciences et arts (Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete)²⁵ vette át. Az intézet létrehozásának gondolata a forradalom alatt számos politikus és tudós fejében már megfordult, azonban konkrét formát csak 1795-ben öltött, a IV. évi brumaire 3-án született törvény életbelépésével. A közoktatás megreformálását és a tudományos élet újjászervezését célzó oktatási tervek dolgozták ki az intézet működésére vonatkozó szabályokat. A már ismertetett Talleyrand, Mirabeau és Condorcet által kidolgozott szervezetekben kapott helyet ezeknek a problémáknak az orvoslása. Annak ellenére, hogy csak két évig nem dolgozott akadémiai szervezet a köztársaságban a tudományos élet megszervezésén és irányításán, a forradalom periódusa alatti „kényszerszünet” számos kiválóságot távolított el tudományos tevékenységének gyakorlásától. Claude François Daunou Brest képviselőjeként és a Közoktatási Bizottság tagjaként részt vett az intézet létrehozásában. Véleményében kifejezte, hogy a tudományos élet újjászervezésével a tudomány nemzeti temploma jön létre, amely új virágzásnak indítja a kulturális életet olyan módon, hogy minden családságot távol tart majd.

A tervek az intézet feladatai közé sorolták a tudomány, a művészet és az irodalom menedékeként az információgyűjtést és cserét, minden tudományág befogadását és terjesztésének biztosítását. Az egyik legfontosabb funkciója, hogy csúcspontját jelentse annak az országos szintű közoktatási rendszernek, amely 1795-ig kisebb-nagyobb hiányosságokkal, de létrejött a fiatal köztársaság területén. A törvény szövege szerint a Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézete az egész köztársaság része, székhelye Párizsban van. Célja: a tudományok és művészetek állandó fejlesztése, a felfedezések közzététele, levelezés folytatása külföldi tudóstársaságokkal és a Direktórium által meghozott törvényekben és rendeletekben meghatározottak értelmében tudományos tevékenység folytatása, a közérdek és a köztársaság dicsőségének növelésére.

Ahogy már említettük, az akadémiai hálózatok felszámolása lehetetlenné tette a tudósközösségek alkotó tevékenységét. Így az intézet megalapításával gondoskodni kellett arról, hogy az új intézmény megfelelő számú és tekintélyű taggal is rendelkezzen. Az elképzelések szerint százötven rendes és ugyanennyi kültagot fogad majd, defontosnak ítélték, hogy biztosítsák huszonnégy külföldi résztvevő csatlakozását is. Összességében ez háromszáznegyvennégy széket jelentett. Gyakorlatias szempontok alapján határozták meg az egyes tudományágaknak szánt akadémiai taglétszámot. A közüdv számára leghasznosabb és legnagyobb gyakorlati hasznot hozó ismereteket részesítették előnyben. Az irodalom és a különféle művészeti ágak kevesebb megbecsülésben részesültek. Az első százötven tag megválasztását a Végrehajtó Tanács (Directoire exécutif) végezte. A még betöltetlen helyekre maga a megválasztott tagság nyert jelölési jogot. Minimálisan három jelöltet kellett megnevezni a szavazólistán egy üres helyre, és a szavazásban az intézet valamennyi tagja részt vett. Tehát adott esetben matematikus döntött művészeti, és művész szavazott társadalomtudományi helyek odaítéléséről. Azok, akik túl optimistán ítélték meg a forradalom kultúrpolitikáját, a törvényben előírtak megszervezésével úgy vélték, az országos közoktatási hálózat csúcspontjára született meg, és végül sikerült a republikánus pedagógia hierarchiájának kiépítése.²⁶

Az akadémiák sorsának eldöntésében nagy szerepet játszott az az ideológiai vita, amely a tudományok szerepéről szolt, és a felvilágosodás filozófiájának meghonosodásától kezdődően szereplőit két táborra osztotta. Egyik oldalon jelentős hívei akadtak a kartézianus, matematikailag pontosan leírható világegyetem elméletének, amelyet leginkább a newtoni fizika fejezett ki legjobban. A másik elképzelés a természet romantikus felfogását részesítette előnyben. Olyan nagy tudósok nyilatkoztak ebben a kérdésben, és vállalták valamelyik világgép védelmét, mint Diderot, Voltaire vagy Rousseau. Diderot például elvetve a newtoni világgépet, az állam hajtóerejének nyilvánította a tudományt, és művelésének hasznossága mellett foglalt állást. Voltaire számára ellenben csak egy racionalitásokra épülő világgép bizonyult elfogadhatónak. Rousseau pedig az érzelmekből kiinduló tapasztalás fontosságát hangsúlyozta ki a matematikai megismeréssel szemben.

A forradalom politikai alakulásával együtt haladt az akadémiák elméleti síkú megítélése is. Diderot és Rousseau gondolatait használták fel tudománypolitikájuk elméleti megalapozásához a jakobinisták, amikor a tudomány „demokratizálódásáról álmodoztak” és egyszerűsíteni kívánták a tudományos ismeretekhez jutás folyamatát. Amennyiben egy ország kormányzatát a szabadság és a felvilágosodás eszméitől átitatott tudomány vezérli, szükséges, hogy bárki társadalmi hovatartozása nélkül elsajátíthassa azokat. Ez azt jelentette, hogy a tudomány önmaga korlátozására kényszerült, és tevékenységét a társadalmi célok megvalósítására kellett hogy koncentrálja. Sokan, többek között maga Robespierre is, a természet eredendő jóságában és tökéletességében hittek. A társadalmon belül tehát olyan állampolgárookra volt szükség, akik sajátjuknak tudják a természet és az erkölcs tiszteletét. A tudósokat a társadalom haszontalan, semmirekellő és szükségtelen piócaiként bélyegezték meg, így egyértelmű, milyen jövőt szántak a különféle kiváltságokkal felvértezett tudóstitűleteknek. Mindent a közödv és a praktikum oldaláról közelítettek meg. Csak azoknak az egyéneknek kínáltak életteret, akik a haza szolgálatába kívánták állítani ismereteiket. Még a „sans-culotte tudomány” kifejezés is megjelent az ideológusok szótárában. Az olyan tudományágak művelését, amelyek nem képviseltek közvetlen hasznot a társadalom szempontjából, mint például a holt nyelvek vagy a túl elméleti síkú matematika, tökéletesen haszontalannak ítélték meg. Az ideológiai viták nagy hatást gyakoroltak a politikai jellegű döntésekre. Teljesen egyértelmű az a tény, hogy a végső döntés, tehát az akadémiák felszámolása, politikai indíttatású elhatározásból született. Többé nem illette meg sem anyagi, sem erkölcsi támogatás azokat a testületeket, amelyek az elitizmust képviselték és olyan kiváltságok gyakorlásából éltek, mint például a cenzúrázás joga. 1793-ban úgy tűnt, a tudóstársadalmat teljesen megfosztották bármilyen védekezés lehetőségétől.²⁷

Az akadémiák a konzulátus időszaka alatt kezdték régi intézményes kereteiket visszanyerni, azonban annak ellenére, hogy talán azt mondhatjuk: a forradalom bizonyos tekintetben csak időszakos válság volt életükben. A tudományos élet résztvevőinek soraikat az elmúlt események mélyen megosztották. Félbehagyott munkák, egzisztencia nélkül maradt tudósok, szétrombolt tudományos szervezetek jelezték a változás feltartóztathatatlan áramlatát. Természetes strukturálódás és mesterséges

szembeállítás volt jelen a forradalom gondolkodásában. Azonban kérdéses, hogy a konzulátus periódusa alatt régi kereteiket visszanyerő akadémiák mennyire tudtak a forradalom eseményei után ismét a tudomány szellemének áldozni, és győzött-e a tudomány a politika szellemével szemben. Annyi bizonyos, hogy a nemzeti emlékezet egy darabja veszett el időleges felszámolásukkal.

Jegyzetek

1. *Hahner Péter*: A nagy francia forradalom kisenciklopédiája. Minerva, Budapest, 1989. 13.
2. *Albert Soboul*: Dictionnaire de la Révolution française. Paris, 1989. 3–4. Az első akadémiai társulat Richelieu bíboros tevékenységéhez kötődik. Ő hozta létre Valentin Conrart királyi titkár magánakadémiájára építkezve, azt támogatásába vonva 1635-ben az Académie Française-t. Nem volt zökkenőmentes folyamat, ugyanis a párizsi parlament két éven keresztül megtagadta az alapító okirat becikkelyezését. Ezt csak 1637. július 10-én teszi majd meg. További fontosabb alapítások: Académie royale de peinture et de sculpture (1648), Académie royale des Inscriptions (1663, Colbert), Académie des sciences (1666, Colbert), Académie royale d'architecture (1671, Colbert), Académie politique (1712, XIV. Lajos), Académie royale de Marine (1752, Bigot de Morogues).
3. *Daniel Roche*: Les républicains des Lettres. Fayard, Paris 1988. 163.
4. *Daniel Roche*: Académie et académiciens provinciaux 1680–1789. Tome I.. Mouton éditeur, Paris–La Haye, 1978. 52.
5. Ez a mozgalom időben egybeesett a francia urbanizáció 18. századi előretörésével, s olyan, a városi közösség számára fontos kérdésekben is szerepet vállaltak a tudóstársaságok, mint az iskolarendszer újjászervezése.
6. *Françoise Waquet*: La Bastille académique. In: La carmagnole des Muses. Armand Colin, Paris, 1988. 19.
7. *Michel Vovelle*: L'état de la France pendant la Révolution. Armand Colin. Paris, 1988. 19.
8. *Guy Barthélemy*: Les savants sous la Révolution. Cenomane, Paris, 1988. 55.
9. Mirabeau 1791-ben „Les académies” címmel fogja közreadni Chamfort éles hangú kirohanását, mondván, addig nem volt ideje elolvasni.
10. *Guy Barthélemy*: i. m. 62.
11. *Françoise Waquet*: i. m. 30.
12. *Nicole Dhombres*: Les savants en Révolution 1789–1799. Calmant-Lévy, Paris, 1988.
13. *Daniel Roche*: Les républicains...169.
14. *Daniel Roche*: Les républicains...162.
15. *Guy Barthélemy*: i. m. 62.
16. Berthollet 100 livres-t kap kémiai kutatásainak folytatásához, Jeaurat 300 livres támogatást, Vicq d'Azir 8400 livres-t kap anatómiai értekezésének befejezésére. Ezen kívül még Fourcroy és Sage is részesül pénzzuttatásban.
17. Ez a helyzet teremti meg arra a lehetőséget, hogy egy új oldalról is kiteljesedjen a tudóstársaságok tevékenysége: meg kellett adni a városi elit számára azt a lehetőséget, hogy hozzáférjen a felvilágosodás kultúrkörében kiteljesedő szellemi újításokhoz, hiszen erre már igen figyelemreméltó igény mutatkozott nemcsak az akadémiai tagság körében, de a városi lakosság műveltebb rétegeiben is.
18. *Mirabeau*: De l'instruction publique, ou de l'organisateur du corps enseignant. In: *Bronislaw Baczko*: Une éducation pour la démocratie. Garnier, Paris, 1989. 71–90.
19. *Talleyrand*: Rapport sur l'instruction publique. In: B. Baczko: i. m. 133.
20. *Françoise Waquet*: i. m. 20–21.
21. *Françoise Waquet*: i. m. 25.
22. *Nicole et Jean Dhombres*: Science et savants en France 1793–1824. Payot, Paris, 1989. 16.
23. *Guy Barthélemy*: i. m. 63.
24. *Daniel Roche*: Académies et académiciens...71–73.

25. Az új Tudományok és Művészetek Nemzeti Intézetének keretein belül az újjászervezett tudományos életet nyolc szekcióba sorolták be. A különféle tudományágak a következők: természettudományok, politikatudomány, erkölcsstan, történelem, grammatika, költészet, szépművészet, retorika. Lucien Bonaparte újra létre akarta hozni az Académie Française-t. Bonaparte Napóleon alatt megőrzi az intézetet, átszervezte a felosztást, négy nagy szekcióra: fizika és matematikatudományok, francia nyelv és irodalom, történelem és irodalom, szépművészetek. A Bourbon-restauráció korszakában fogják ismét független tudóstársaságokká alakítani a szekciókat.
26. *Albert Duruy: L'instruction publique et la Révolution.* Hachette, Paris, 1882. 140–144.
27. *Nicole et Jean Dhombres:* i. m. 26–32.